

Opponensi vélemény

Őze Sándor: Apokaliptikus időszelelet
a korai reformáció Magyarorszáán (1526-1566)
című akadémiai doktori értekezéséről.

Őze Sándor benyújtott disszertációja leginkább egy monumentális gondolati kísérletnek fogható föl. A szerző (idézőjelben mondva) „történeti poétikai elemzést” kíván nyújtani a Mohácsot követő évtizedek magyarországi történeti tudatáról egy sajátos szempontból, az apokaliptikus idő érzete, és ezen érzet tudatosítása szempontjából.

Ennek érdekében először is tisztázza az eszkatológia és apokaliptika sokszor egymásba mosódó fogalmait, amelyeket a köztudat inkább csak sztereotípiaként, mintsem precízen körülhatárolt terminusokként használ. Az eszkatológia – Őze meghatározása szerint – a végső dolgokon, az utolsó időkön túl játszódó kozmikus történelem, azaz már nem az ember által érzékelhető idő határain belül játszódó eseménysort jelent, hanem a transzcendens időben a földi világ Isten akarata szerinti megszűnésének, az új föld és új ég létrejöttének korszakát. Ez a kor az ember számára már értelmezhetetlen, csupán szimbólumok által ragadható meg. Az apokaliptika viszont az eszkatológikus történéseket közvetlenül megelőző eseményekről alkotott képzeteket és elképzeléseket foglalja magában. A végső dolgokra való várakozás ideje, egyféle advent. Krisztus újbóli eljövételének és teljes győzelmének, a megváltás mindenre kiterjedő érvényesülésének várása. E korszak, tehát még belül van az emberi történelmen.

A Bibliában található próféciák, főként Dániel, Ezékiel és a Jelenések könyve a keresztény gondolkodás számára nyomokat, ismertető jeleket a nyújtanak, amelyek felismerhetővé teszik a végidők közeledését. Ezek értelmezése hozza létre a történeti jelen idő apokaliptikus szemléletét. Három korszakban figyelhető meg a reformáció előtt – Őze szerint -- az apokaliptikus nézetek erős aktivitása: 1. A Római Birodalom átalakulásának időszakában. 2. Az iszlám támadása. 3. A középkori pápaság felemelkedésének ideje. Valamennyi említett időszakban az összeütközésekbe került birodalmak között hosszú időre nagy kiterjedésű határterület alakult ki, amely a legkülönbélebb etnikumok, kultúrák és vallások ütköző zónájaként funkcionált.

A magyarországi végvidéken a törökkel a XIV. századtól kezdődően évszázadokig tartó küzdelem során, az iszlám, a nyugati és keleti kereszténység határvidékén olyan létviszonyok, létfeltételek alakultak ki, amelyeket a lakosság méltán érezhetett az apokalipszis várható közeli, vagy akár már beköszöntött kezdeteként. A változó kiterjedésű végvidék létformájává a háború lett. A háborúban bizonytalan az élet maga, bizonytalan a megmaradás, bizonytalan a vagyon, bizonytalan a ma és a holnap. A háború pusztít, és amint Óze Sándor igen találóan mondja, éltet is egyszerre. A háború a létnek nemcsak tartalmává, de formájává is válik egyszerre. Minden a háború miatt és minden a háborúért történik. Joggal élhette meg a végvidék igen hosszú időn keresztül a jelen időt, a pillanatot, amely számára a létezés egyetlen idődimenziója maradt, az apokalipszis időszakának. Annál is inkább, mert a végvidék háborúinak jellege merőben eltérő volt a keresztény Európán belül játszódó dinasztikus és egyéb háborúktól. A végvidéki küzdelem nagy kultúrák, világvallások ütköző zónájában folyt. Valóban úgy lehetett érezni, hogy a jó és gonosz erői sűrűsödtek össze a térségben, hogy a világsorsát eldöntő végső ütközetüket megvívják: „E világi királyok egybegyűlnek, A fejedelmek tanácsot tartnak, Az Isten ellen erős kötést tesznek, És az ő Krisztusára támadnak” – szól a 2. zsoltár Szenci Molnár Albert fordításában.

A krízis helyzet nem csupán Magyarországot, de Európa igen nagy részét érintette. Az iszlámmal folytatott küzdelem színtere volt a Földközi tenger, korábban az Ibériai félsziget, időnként közvetlenül fenyegetve érezték magukat a német területek, s a Kárpátokon kívüli felvonulási utakon keresztül ütköző állam volt Lengyelország is. Szükségszerűen nyert ezért jelentős hangsúlyt az európai reformátorok gondolkodásában az apokaliptika. Sőt magának a reformációnak a folyamata is olyan jelentős különbségeket hívott életre, amelyek következtében kulturális értelemben ütköző zónává alakult maga Európa is.

Nagyjából ezekben a gondolati keretekben tekinti át a benyújtott értekezés az európai és a magyarországi apokaliptikus gondolkodás történetét a XII. század közepétől a XVI. század végéig. Beszél az e szempontból legjelentősebb középkori szerzők, Freisingi Ottó és Gioacchino da Fiore műveiről, Luther, Melancton, Bullinger, Kálvin, más reformátorok és katolikus teológusok, mint például Bellarmino idevágó nézeteiről. Végig kíséri az apokaliptikus gondolkodás fő elemeinek, témaköreinek – az Antikrisztus, a Dánieli négy birodalom, a pápaság, a török, a nagybetűs Birodalom, a Német-római Birodalom, a világcsászár, a napba öltözött asszony, Góg és Magóg, a kaukázusi ércfal, stb., stb. – értelmezési irányait, fogalomtörténetét. Ezek háttére előtt pedig részletesen elemzi az apokaliptikus gondolkodás magyarországi tendenciáit, korszakait, forrásait.

Felhasználva a korábbi szakirodalom eredményeit és saját korábbi munkáit ismerteti a szerzetesrendek, főként a ferencesek és domonkosok apokaliptikus nézeteit. Különösen kiemeli a ferencesek szerepét, akik véleménye szerint szellemi védvonalat hozta létre az iszlámmal szemben a déli határzónában. Kitekint Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát írásaira, amelyek feltételezhetően összegezték a hazai apokaliptika addigi magyarországi hagyományait, és egyúttal tovább is éltették azokat, hiszen a XVIII. századi ferences prédikációk és iskoladrámák is az ő műveik hatását tükrözik. Természetesen, amint Őze is megjegyzi, a hagyományozódás kontinuitása erősen kérdéses, hiszen arról a két korszak közöttől írásos emlékek nem tanúskodnak, azaz a szóbeliség és esetleg elkallódott kéziratok munkák alkothatták a közvetítő közeget.

Az értekezés magját a címnek megfelelően a Mohács utáni évtizedek magyarországi apokaliptikájának áttekintése képezi. A magyarországi krízishelyzet Mohács után a korábbiakhoz képest sokkal súlyosabbá vált, az ország egész területére kiterjedt, és tudatosodott. A korábban is meglévő, a mindennapokban működő apokaliptikus hagyomány további újabb impulzusokat kapott a wittenbergi történelemszemlélet megismerésével. Luthernek és főként Melanchtonnak azért volt szüksége új létértelmezésre, mert elvetették a szent hagyományt. Ha pedig a hagyomány érvénytelen, akkor valahogyan magyarázni kell a Krisztus utáni időket, azaz meg kell csinálni a történelmet. Az új történelemszemlélet két dimenzióban magyarázza az eseményeket. A világ lepergő idejének történései egyrészt értelmezhetőek Isten üdvtörténeti tervének keretében (Heilplan), másrészt az ember mindennapi életének menete megragadható a humanista történetírás immanens szemléletével (Erhaltungssorde).

Ebben a gondolatkörben elemzi Őze Szerémi György, Ozorai Imre, Benczédi Székely András, Szkhárosi Horváth András, Batizi András tárgyához tartozó munkáit. Kifejti, hogy az apokaliptikus gondolkodás Magyarországon a „büneiért bünteti Isten a magyar a népet”, a szenvedés, mint a választottság jele és bizonyítéka, valamint a zsidó-magyar sorspárhuzam toposzaiban öltött olyan gondolati formákat, amelyek beépültek nemzetfogalmunkba, önértelmezésünkbe, mentalitásunkba, cselekvési reflexeinkbe.

Az 1550-es-60-as évek szerzői közül Heltai Gáspár, Szegedi Kis István, Melius Juhász Péter, Károlyi Gáspár és, bár némileg kilóg a megadott időkeretből Bornemisza Péter nézeteit tárgyalja a disszertáció. Ezen szerzők műveiben fokozottabb mértékben kell számolni a svájci hatásokkal, elsősorban Bullinger és Kálvin írásainak recepciójával. „A helvét iskola – írja Őze – óvatosabban azonosít be motívumokat kora hatalmaival” (319). Bullinger és a svájciak nézeteiben az Antikrisztus olyan alak, amely létezésének nem határa az idő, nincsenek állandó

megtestesülései, hanem a tagadások összessége, a tagadásra irányuló akarat. Náluk nemcsak a kettévált Római Birodalom katolikus és mohamedán felekezetei, de a többi eretneknek bélyegzett szekták is az Antikrisztus képét viselik. Az említett magyar szerzők műveiben pedig keverednek a wittenbergi és svájci elemek (336).

A fentiekben csak jelzésszerűen tudtuk felvázolni a disszertáció legtágabb gondolati és szerkezeti kereteit. A továbbiakban vessünk először egy pillantást arra a kérdésre, miben jelent újdonságot, előrelépést Őze munkája. Az apokaliptikus nézeteket, gondolkodásmódot a hazai szakirodalom az eddigiekben egy-egy szerzőre vagy rövidebb korszakra koncentrálnak vizsgálta. Közben természetesen minden esetben feltárta vagy igyekezett feltárni a hazai előzményeket és a nemzetközi kontextust. Őze viszont a teljes horizontot veszi szemügyre. Elvégzi a szükséges fogalmi tisztázásokat, sorra veszi azokat a főként bibliai szövegeket, amelyek az apokaliptikus látásmód alapjait képezik. Megrajzolja értelmezéstörténetüket a patrisztikus kortól a középkoron át a reformáció és a katolikus megújulás legjelentősebb szerzőinek nézeteiig. Széles kitekintést nyújt témája legfrissebb európai szakirodalmára, és egyúttal építkezik annak eredményeiből. A teljesség igényével igyekezik számba venni az általa vizsgált időkorban a magyarországi, s különösen a magyar nyelvű forrásanyagot, s az egyes forrásokat mindig keletkezésük idejének összefüggéseiben látatja, és helyezi el.

Éppen ezért sajnálatos, hogy Kecskeméti Alexis János Dániel könyvéről szóló prédikációinak elemzése már nem került be a disszertációba. Igaz a mű keletkezése már jóval túlesik a vizsgált időszakon, de az értekezés a kijelölt időhatárokat – egyébként helyesen – meglehetősen lazán kezeli. De az is vitathatlannak látszik, hogy Kecskeméti prédikációskötete eszmetörténeti szempontból még feltétlenül a magyarországi reformáció wittenbergi korszakához köthető, azaz beleillett volna az értekezésbe.

Visszatérve az eredményekhez megállapítható, hogy a disszertáció fényében minden egyes szerzőt sokkal árnyaltabb értelmezésben, sokkal árnyaltabb háttéranyag ismeretében fedezhetünk föl újra magunknak, mint eddig tehattük. Kiviláglik a munkából, hogy az apokaliptikus gondolkodás nem csupán periférikus eleme a reformációnak, hanem következetesen és hosszú időn keresztül, megkockáztatom, bizonyos értelemben napjainkig használt közösségi létértelmező módszere a protestantizmusnak, mivel a bibliai próféciák, látomások egyes elemei mindenkor behelyettesíthetők a megélt idő történéseivel.

Őze eredményei számos részlettanulmány előtt nyitnak utat, hiszen szinte minden általa vizsgált szerző műveit érdemes lesz ezután szöveg közelebb vizsgálat tárgyává tenni az általa megalkotott tág történeti és eszmetörténeti horizontba állítva. Természetesen általánosabb kérdéseket is felvet a disszertáció. Főként az a probléma kíván választ, van-e szerves

kapcsolat a reformáció nagy alaptanításai, a megigazulás, az egyetemes papság, a Sola Scriptura elve és az apokaliptikus gondolkodás között. Őze ebből a kérdéskörből a személyre szóló predestináció és a krízishelyzetből fakadó vallási igény szoros összefüggésére mutat rá.

Mint az eddigiekből kitűnt Őze benyújtott értekezése gondolatilag igen gazdag. A későbbiekben az egyes részletek természetesen sok kritikára számíthatnak, vitákat fognak indukálni, de a megalkotott, teljességre törekvő kép koherens, érvényessége kellően alátámasztott, jól dokumentált. Ezért bírálatom e részének végén leszögezhetőnek tartom, hogy Őze Sándor disszertációja tartalmilag kiváló munka.

Formai tekintetben azonban nem mondható el ugyanez az értekezésről. Eltekintek a szokványos elütések felsorolásától, hiszen igen hosszú lenne a lista. Szinte nincs olyan lap, ahol ne lenne található ilyesmi. Különösen a latin idézetekben. A továbbiakban is csak említésszerűen utalok a kifogásolható jelenségekre. Igen gyakori a szövegben a hiányos, vagy befejezetlen mondat. Az elliptikus fogalmazásmód következtében még egyeztetési hibák is előfordulnak. Nem ritka az önismétlés, egy-egy mondattal vagy bekezdéssel többször is lehet találkozni az értekezés különböző pontjain. Néha hiányosnak tűnik a gondolatmenet grammatikai és értelmi kohéziója, mivel hiányoznak a szükséges előre- és visszautalások. A szerkesztetlenségre utal, hogy a nagyobb tematikai egységek címei tipográfiaileg nem válnak el az alfejezetektől, ezért néha úgy tűnik az olvasónak, hogy a fejezetek címei függetlenek azok tartalmától. Nem következetes a rövidítések használata. Sokszor a megfogalmazásból és a jegyzetektől sem derül ki, hogy mely nézeteket ismertet az értekezés a források alapján és melyeket a szakirodalomra támaszkodva. Részben erénye is a dolgozatnak a bőséges kísérő jegyzetanyag, de igen sokszor terjengősek vagy egyenesen feleslegesek a bennük foglaltak.

Ha a disszertáció kinyomtatására kerülne sor, amit nagyon remélek és javaslok is, nem pusztán egy átlagos lektori álolvasásra lesz szükség, hanem igen hosszadalmas és fárasztó olvasószerkesztői munkára, hogy a megjelenő könyv formai hiányosságai ne takarják el a dolgozat érdemeit. Ennek érdekében javaslom, hogy a kinyomtatandó változat egészüljön ki a tárgyalt fogalmak tárgymutatójával, és olyan névmutatóval, amely tartalmazza a legfontosabb szerzők rövid életrajzeit, valamint elemzett műveik pontos leírását s legjobb kiadásait.

Az értekezés egészét mindezek ellenére annak igen gazdag tartalma, nagy ívű gondolatmenete, a kérdésfeltevések invenciózussága, azok következetes végig gondolása, a megmozgatott nagy terjedelmű forrásanyag határozza meg. Egyszerre összefoglaló és új távlatokat nyitó Őze Sándor benyújtott értekezése, amely ebben a formájában is alkalmas arra, hogy iránymutatással és bőséges háttéranyaggal szolgáljon a további kutatásoknak.

Gondolatgazdagsága megtermékenyítő hatású lesz akkor is, ha eljövendő recepciójában nyilván viták és bírálatok is várhatóak.

Mindezek alapján javaslom Őze Sándornak a MTA doktora cím odaítélését.

Budapest 2013. július 16

Heltai János
a MTA doktora